

A tér terepesítése, avagy a terep teresítése

Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből.* Akadémiai Kiadó, Budapest, é. n., 476 p.

A mikor először kezembe vettem a Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének (MTAKI) első évkönyveként kiadott *Tér és terep* című, terjedelmes tanulmánykötetet, és átfutottam a tartalomjegyzéket, meg egy-két csemegének ígérkező írást, úgy éreztem, hogy a sokat ígérő cím adta felütést a kötet anyaga nem tudja megválaszolni. A könyv újbóli és újbóli kézbevételevel, olvasgatásával ez irányú meggyőződéselem – bár nem rombolódott le teljes mértékben – mégiscsak oszlott. Ugyan nem mindegyik közölt tanulmány felel meg a kötet cím jelezte elvárásoknak, azonban összességében végül a könyvből ki lehetett fejteni, hogy miért a tér és a terep a kulcsfogalmak. Ehhez természetesen nagy segítségemre volt a szerkesztői előszó, a szerkesztőknek – címadóknak – pedig segítségükre voltak a magyar nyelvben rejlő metaforikus lehetőségek.

Amint a szerkesztők a *Bevezetés*ben írják, a kutatóintézet maga egy valós igényre, mondhatni társadalomtudományi kihívásra választot, amikor létrejöttével felvállalta a kelet-közép-európai régió etnikus tereiben, az identításban végbement változások kutatását. A terep tehát adott volt, illetve azt hiszem, túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a terepek adottak voltak, ugyanis a célként megnevezett régió etnikailag igencsak széttagolt. Ráadásul a kutatások, összhangban a történelmi fejlődés jelentette keretekkel, nem maradnak meg Európában, hanem kilépve innen kitekintést adnak argentinai és egye-

sült államokbeli diszpórákra is. Ezekon a terepeken a tanulmányokat jegyző szerzők azt kutatták –, illetve remélhetőleg kutatják ma is –, hogy miként változtak az etnikus térszerkezetek és az identitászerkezetek az utóbbi évek folyamatai nyomán, milyen, már elavult térstruktúrák vesztek érvényüket, és milyen új kihívásokra született terek veszik át a helyüket.

A kötet összeállítása jelzi a kutatóintézet vezérelvének követését, nevezetesen azt, hogy a határokon kívül élő magyar közösségek kutatása mellett a munkatársak különös figyelmet szentelnek a mai Magyarország etnikai kisebbségeinek, sváboknak, szlovákoknak és nem utolsósorban a romáknak, összhangban azzal a megnövekedett, etnikai témákat előtérbe helyező érzékenységgel, mely jó idő óta jellemzi az e kutatási területet is vizsgáló társadalomtudományokat, legyen az szociológia, antropológia vagy demográfiai kutatás. A fent említett etnikai érzékenység a kötet szerzőinek figyelmét – barthi kifejezéssel élve – általában a mikroszintre irányította, így elsősorban nem nagy elemzéseket olvashatunk, hanem inkább az egyént is elérő (eset)tanulmányokat. Talán ezért van az, hogy a kötet címben feszülő jó adag dilemmát, kérdést a kötet anyaga végül megválaszolatlanul hagyja.

Remélem, nem veszi zokon senki, hogy a kötet mindegyik tanulmányát külön-külön és részleteiben nem értékelem: a kötet terjedelmét tekintve ezt nem áll módomban megtenni, és talán szükségtelen is. Inkább igyekszem megtalálni azokat a hangsúlyos pontokat a kötetben belül, amelyek meghatározzák vagy meghatározhatják, hogy az olvasó végül milyen szájjázzal marad a munkák olvasása után.

A kötetet Bindorffer Györgyi tanulmánya indítja a dunabogdányi svábok asszimilációjáról és etnikai túlélési stratégiáiról *Asszimiláció és túlélés* címen, az eseteírás mellett az elméleti keretek felvázolásának és korrekciójának, tehát új elmélet megalkotásának igényével. Az új elmélet megalkotásánál a szerző saját, korábbi tanulmányára hivatkozik, és itt – szembehelyezkedve azzal a kijelentéssel, hogy „az az identitás, amit az egyén megpróbál megőrizni, főleg nyelvi megjelenítésre kényszerül” (17. o.) – megerősíti azt a tételét, hogy „nem csak nyelvében él az etnikum” (uo.).

Mondhatni régi kérdése az etnicitással foglalkozó kutatásoknak, hogy az annyira megfoghatatlan etnikai identitást milyen összetevők alkotják, és ezt a kérdést boncolgatja a szerző is. Azonban ebből a tanulmányból nem világos számomra, hogy a svábok végül miként, illetve miben élik meg sváb identitásukat, mert egy helyen ez áll: „tárgyi világukat tekintve a svábok teljesen asszimilálódtak” (15. o.), majd: „ősi foglalkozások, speciális ételek, szokások tűn-

tek el, szólások, rigmusok, dalok merültek feledésbe” (uo.), később pedig ezt írja: „az etnikai identitástudat és a csoportkohézió erősítésének bázisa az erős származástudat és a csoportba való önbesorolás talaján a kollektív kulturális tradíciókra tevődik át.” (18. o.) A probléma tovább bonyolódik azzal, hogy az ünnepi nyelvhasználat nem egyértelműen magyar, sőt, igyekeznek a sváb nyelvet használni. A megoldást talán az adhatja, hogy a vizsgálat generációkra lebontva figyel a falu népességére, és itt kiderül, hogy a lakosság generációnként eltérő mértékben asszimilálódott, magyar nemzeti identitásuk van, de megőrizték etnikai identitástudatukat.

A tanulmányt olvasva végig az volt az érzésem, hogy Bindorffer Györgyi néhol igencsak túlfogalmazza a dolgokat, és a probléma elvész a szavak tömkelegében. Ezt csak tetézi, hogy a következő gondolat sajnálatos módon kétszer is megjelenik: „Úgy tűnik, hogy amíg a nyelvváltás a modernizáció következtében a mindennapok gyakorlatában, a profán életben funkciótlanra ítélt sváb nyelvről való áttérés a magyarra viszonylag gyorsan lezajló folyamat, és a fiatalabb generációknál már nincsenek érzelmi konnotációi, a kultúra, a hagyomány, a folklór területein a megőrzés érzelmi mechanizmusai működnek.” (ld. a 17. és némi változtatással a 18. oldalon)

Kozma István a névmagyarosításról írott tanulmányában annak jár utána, hogy különböző történelmi események miként határozták meg a kisebbségek igazodását nevük magyarosításával az adott korszak diktálta feltételekhez. Igen érzékletesen bizonyítja, hogy a hatalom egyrészt szándékosan, másrészt akaratlanul is irányítja az ilyen jellegű események méreteit, a célcsoportokat. Hogy mennyire fontos volt bizonyos korszakokban a – Kemenes Géfin Lászlóval szólva – „*nevében él a nemzet*” elve, azt a magyar történelem 1945–1948. közötti időszakának névmagyarosító mozgalmait követve támasztja alá. Ezt megelőzően – igen hasznosnak bizonyulóan – a jelenségnek egy rövid történelmi áttekintését adja, majd magát a vizsgált jelenséget is behelyezi a korszak eseményeibe. Így derül ki, hogy a második világháborúban a németységnek szinte példa nélkül megadatott a visszánémetesítés lehetősége, ugyanis a németység „az etnikai hierarchia csúcsán állt”. A háborút követően helyzetük azonban a legkedvezőtlenebbre fordult, 1945-ben a kérelmezők legalább 57%-a kötődött valamiképp a németséghez.

A visszás helyzeteket igen jól érzékeltetik a kisebbségpolitikai döntések, amelyek azt határozták meg, hogy ki válhat magyarrá, nevében legalábbis. A korszak eszméinek megfelelően a kérelmezőknek igazolniuk kellett tiszta múltjukat, balos elkötelezettségüket, nagyon sokszor kitéve magukat az igazo-

lást kibocsátó szervek önkényének. A tanulmányt még teljesebbé teszi, hogy Kozma István társadalmi csoportokra lebontva is vizsgálja a névmagyarosítást: a párt aktivistái, a párthoz közelálló emberek nagy hányada vált meg ekkor idegen hangzású nevévtől. A szerző a tanulmány végén a következtetéseit is megadja: a jelzett korszakban a névmagyarosítást „nem a hatalom erre irányuló törekvése idézte elő. A túlélő zsidóság és a megbélyegzetté vált német háttérűek spontán reakciója volt ez a háború utáni új helyzetre...”. A tanulmány zárómondatából ítélve Kozma Istvánnak tervében van további korszakok ilyen szempontú vizsgálata is, amellyel tevékenyen hozzájárulhat bizonyos korok terhes örökségének feldolgozásához, a mai folyamatok jobb megértéséhez.

Kevésbé mondható el ez a kötet következő, Szabó Orsolya *Képek egy pilisi szlovák faluból* c. esettanulmányáról. A kötetet nyitó, Bindorffer Györgyi jegyzete munkával ellentétben Szabó Orsolya nem lép fel az elméletalkotás igényével, megmarad az esetleírásnál, aminek azonban a nyelvi megformáltsága, szerkezeti felépítése helyenként igen messze esik egy közlésre alkalmas munka követelte színvonalától. Ennek következtében gondolatvitele is kissé akadozó, sajnálatos módon hozza – a szerző kifejezését használva – a „gyorsfénykép” jellegét, és az olvasóban néha olyan érzést kelt, mintha egy újság *távíratí stílusban* rovatát olvasná. „Ott több a szociális probléma. Na meg a szemét. Ami a polgármesternek nagyon szúrja a szemét.” (80. o.) Az ilyen szerkesztési, nyelvi megoldások óhatatlanul megkérdőjelezzik az írás értékét, akárcsak a *Cigánykérdés* c. rész is (a fejezet teljes szövegét idézem): „A faluban nincsenek cigányok: »Szántóra nem megyünk, mert ott hülye a polgi«.” (85. o.)

Hogy az etnikai szempontú közösségvizsgálat, esettanulmány hozhat értékes eredményeket, Bakó Boglárka Ürmösről közölt dolgozata bizonyítja, amely ha nem itt lenne, azt mondanám, hogy a tengerentúli diaszpórák vizsgálata előtt eddig tartott a magyarországi kisebbségek helyzetével foglalkozó tömb. Azonban Bakó Boglárka *Együttélési viszonyok és az etnikai identitás* c. dolgozata Erdélybe, a Barcaság szélére, eme egyre inkább szórványosodó területre kalauzol bennünket, ahol azt vizsgálja, hogy az etnikai reprezentációnak milyen helyi sajátosságai vannak, hogyan él egymás mellett a magyar, a román és a roma népesség. Az elméleti kereteket nagyrészt Fredrik Barth gondolatai adják, így egy háromszintű vizsgálat során, Sárkány Mihály etnikumra vonatkozó meghatározásából kiindulva derít fényt az etnikus térben történt mozgásokra. Ennek egyik helyi, igen érdekes jellegzetessége, hogy közlekedő nyelvként a helyi magyarság és románság egyaránt a magyart használja, és hogy a románok etnikai identitásának alapja – a román nyelv és a hagyományok

ilyen szerep hiányában – a származástudat és az ortodox vallás. A három etnikum békésen él egymás mellett, konfliktusai nincsenek, gyakoriak a magyar–román vegyes házasságok. Számomra nem derül ki elég világosan, hogy a fent említett jellegzetességek mögött milyen okok húzódnak meg – talán nem volt célja a vizsgálatnak egy ilyen irányú kitekintés.

A dolgozat értékét emelte volna, ha a szerző eltekint az ilyen evidenciák közlésétől: „Több etnikum folyamatos egymás mellett élése során interetnikus kapcsolatrendszer alakít ki.” (88. o.) Használhatóak lettek volna esetleg a KAM által – sorozatos ilyen jellegű székelyföldi kutatásai során – felhalmozott eredmények a jelenségek dimenzióinak feltérképezésében.

Mint már előbb utalásszerűen említettem, a kötet következő két tanulmánya a tengerentúli diaszpórákra irányítja figyelmünket. Bartha Csilla *Nyelvhasználat, nyelvmegtartás, nyelvcseré amerikai magyar közösségekben* c. tanulmányában szociolingvisztikai elemzéssel vizsgálja a címben jelzett kérdéseket, a magyarságnak területenként és közösségenként eltérő összetevőit. Kutatásának központi kérdése a magyar nyelv különböző helyzetekben történő használata, a nyelvhasználathoz való viszonyulás. A folyamatok példázásaként rövid történelmi és elméleti bevezetón keresztül két amerikai magyar, igencsak különböző közösséget ír le: az egyikben a nyelvváltás „megszokott” módon, három nemzedék alatt zajlik le, a másikban a folyamat sokkal lassúbb. Talán mondanom sem kell, hogy az előbbiben nem a nyelv az etnikai identitás legfőbb összetevője, az utóbbiban viszont igen.

Míg Bartha Csilla írása Észak-Amerikában élő magyar közösségek nyelvi attitűdjeit elemzi, addig Kovács Nóra résztvevő megfigyelői tapasztalatait felhasználva argentinai magyarok közösségteremtő munkáját vizsgálja egy kórusalakítás folyamatán keresztül *A Buenos Aires-i magyar kórus: közösség és identitás teremtés* c. tanulmányában. A tanulmányban a szerző a hangsúlyt az esetelemzésre fekteti, azonban előzetesen felveti kérdéseit, és az érvényesnek tekintett elméletekkel összhangban vázolja előfeltevéseit, amelyeket majd a dolgozat során válaszol meg, illetve argumentál. A kérdés nem csak az, hogy az 1993-ban alakult kórus milyen szerepet tölt be a közösségben, hanem tágabb kontextusban az is, hogy miként éli meg mindennapjait egy magyar közösség egy tízmillió metropoliszban, milyen tereken fejezheti ki identitását, mennyire befolyásolja az identitás megélését a magyar intézményektől mért távolság. Kovács Nóra bevezetőjében megfogalmazza, hogy ebben a környezetben az identitás dinamikus, kontextusfüggő, nem egyszer kettős jellegű. A kolónia bemutatásánál arra is rávilágít, hogy a csoportok szerveződésé-

nél általában itthonról vitt kritériumok voltak a döntőek: az egységesen fellépő, második világháború után kitelepedettekből szerveződött közösség elzárkózott a magyar külképviselettől, a kommunistákkal azonosított magyar zsidóktól. Ezért is volt nehéz a kórus indulása, mert az – nem a szigorúan vett közösséghez tartozó tagokat és argentinokat is befogadva – fellazította a csoport határait. Az elemzés gerincét a kórus munkájának és a magyarországi koncertkörútjának – a szerző folyamatos részvételének és a közölt interjúrészleteknek köszönhetően – igencsak életteli leírása adja. Elméletek nélkül az kerül bemutatásra, hogy miként jelenítik meg a kórus tagjai etnikai identitásokat *itthon*, és miként zajlik a találkozás azzal a kultúrával, amelyet esetleg csak elbeszélésekben tudhattak addig a magukénak.

Szarka László tanulmánya némiképp az eddig említett tanulmányoktól különválik, a szerző ugyanis egy történeti–demográfiai elemzés során a Magyarországgal szomszédos országokban lévő magyar városok etnikai viszonyainak alakulását vizsgálja 1910 és 2000 között. *A városi magyar népesség a Magyarországgal szomszédos országokban (1910–2000)* c. tanulmányában Szarka László várostipológiát dolgoz ki. Kiindulásként azokat a fontosabb problémákat nevezi meg, amelyek ma a városfejlődésnek sarkalatos kérdései: a város mint az asszimilációs folyamatok tere, homogenizáció, illetve etnikai sokszínűség, globalizáció, migrációs folyamatok stb. A várostipológia megalkotásához felhasznált részletes statisztikai adatok elemzésén keresztül a következő típusokat különíti el: a székelyföldi magyar többségű város, a gyors nemzetváltási folyamatokat elszorító régióközpontok, a magyar többségüket megőrző határmenti városok és végül a negyedik típus két altípusa, a korábbi magyar többségűből nem magyar többségűvé lett város és a magyar nyelvterülethez közel eső, jelentős magyar népességet felszívó város. Az elemzés részletes, nem csak a statisztikai adatok támasztják alá, hanem a történelmi eseményekre való utalások is, akár csak az ideológiai vezéreltségű utasítások ismertetése.

Az esettanulmányok sorát Horváth Kata „*Gyertek ki nálunk, hogy jobban megismerjük egymást*” c. írása bővíti, a kötet legnagyobb lélegzetű munkája, amellyel az intézet vállalásainak eleget téve a roma népesség kutatására irányítja a figyelmünket a szerző – aki egyébként nem belső munkatársa az intézetnek, ha hinni lehet a www.mtaki.hu című honlapnak. Aki volt valaha is közvetlen kapcsolatban hasonló közösséggel, az tudja értékelni az ilyen jellegű munkákat. Horváth Kata és antropológus kollégája három hónapot töltöttek egy cigány közösségben, ebből a szempontból a komoly terepmunka nyomán született esettanulmány már önmagában értékelendő. A szerző az euró-

pai cigányság kutatása nagyjainak – Judith Okely, Bernard Formoso, Leonardo Piasere, Patrick Williams stb. – elméleteit, tapasztalatait felhasználva összegezte munkája eredményét, de felhasználta a magyar nyelvterületen a cigánykutatásban leginkább kanonizált szerző, Michael Stewart eredményeit is, akárcsak a magyar kutatók közül Erdős Kamilltól kezdve Havas Gáborral bezárólag mindenkit, aki fontos. Azt hiszem, a sor teljes.

A tanulmány egy tudományetikai és az antropológus sajátos helyzetére reflektáló bevezetéssel indul. Etikai megfontolásokból nem adja meg a település nevét, illetve a Gömbalja fantázianevet használja. Ugyanígy megfontolásokból a szereplőknek is fantázianeveket ad, vagy a közösségben használt gúnynevükön nevezi őket. Vezérelvként az antropológiában, de főleg a cigánykutatásban régebben meghonosodott nézetet nevezi meg, miszerint az elemzésben benne kell lennie a kutatónak is: csak azt a közösséget mutathatja be, amely a vele való találkozásban megmutatkozott. A szerző a közösségnek a komplex kutatását végzi el: elemzi a cigányság belső tagolódását, térbeli eloszlását, viszonyait egymással és a falu nem cigány lakosságával, az életmódot, a férfi és a női szerepeket. Részletesen kitér a cigány beszéd elemzésére, kiemelve, hogy a cigány csoport belső kommunikációjában sajátos nyelvet használ. Itt csak annyit jegyeznek meg, hogy minden közösség, amelynek tagjai a mindennapokat gyakori találkozásokban élik meg, nyelvjátközösségnek (is) tekinthető, ebből kifolyólag idegenekkel való találkozásaiban kódot vált.

Noha használja az európai nagyok elméleteit, Horváth Kata azonban ódzkodik a nagy horderejű általánosításoktól: következtetései – amelyeknek levonását nem viszi túlzásba – az adott közösségre érvényesek. Az esettanulmány leghűbbs része az őket házigazdaként befogadó asszony életének a bemutatása. A tanulmány a beszéd jelentősége hangsúlyozásának megfelelően a cigány asszony szavaival zárul. Úgy vélem, Horváth Kata írása méltán tekinthető a kötet egyik súlypontjának.

A kötet végéhez közeledve Prónai Csaba a tőle megszokott alaposággal tekinti át a migráció kutatásának történetét *Migráció és kulturális antropológia* c. írásában, értelemszerűen egy jól használható bibliográfiát mellékelve a tanulmányhoz. Azt a tényt kivéve, hogy a migráció bizonyos formái az etnikai identitást befolyásoló tényezőknek tekinthetők, a tanulmány nem illeszkedik a kötet tematikájába.

A kisebbségi ügyek környezetével foglalkozó írások akár a kötet appendixként is olvashatók, azonban erre nem utal semmi szerkesztési eljárás. Vizi Balázs írása *A mai európai nemzetközi kisebbségvédelem egyes jellemző vonásai* címen a ki-

sebbségek jogi helyzetének tisztázására tett újkeletű kísérleteket követi nyomon. Végző következtetése, hogy a kisebbség definíciójának hiányától kezdve az emberi jogokhoz hasonló nemzetközi számonkérhetőség feltételének a megteremtéséig igen sok tennivaló akad még e területen. Ugyancsak a jogi kereteket elemzi Halász Iván és Majtényi Balázs *A magyar státustörvény a kelet-közép-európai jogi szabályozás tükrében* c. írása, amelyben a szerzők azt járók körül, hogy a térség államainak alkotmányai milyen és mekkora felelősséget vállalnak határokon túl élő nemzetársaikért. A törvények elemzésével arra a következtetésre jutnak, hogy „a sokat bírált magyar státustörvény nemigen tér el a régióban már elfogadott jogi szabályozásoktól és az eddigi magyarországi gyakorlattól.” Ugyanakkor azt is mondják, hogy a törvény hiányosságai következtében annak „egyes rendelkezéseit valószínűleg, más rendelkezéseit pedig biztosan módosítani kell”, végül az utolsó mondatban a törvény jogosultsága mellett foglalnak állást. Írásukat a magyar, szlovák, szlovén és román törvények szövege egészíti ki, így akár össze is olvasható elemzésük és az elemzett jogszabályok szövege.

A kötet teljessé tételét hivatott szolgálni a Bartha Csilla összeállításában készült kétnyelvűség- és nyelvcserekutatásokat összegyűjtő válogatott, az 1990–2001. közötti időszakot átfogó bibliográfia.

Tudjuk, hogy könyvszerkesztésnél, amikor a záros határidők sürgetnek, általában a szerkesztési munkálatokra, a korrektúrázásra szánt időből áldoznak a munka irányítói a tanulmányok megírása javára. Így történhetett, hogy a formájában igényes könyvbe néhol zavaró hibák csúsztak be. A mindvégig egységes jegyzetelési rendszert Kállai Ernő írása és a Halász–Majtényi szerzőpáros tanulmánya töri meg, amelyekben minden adat a lábjegyzetbe került. Feloldatlanul marad a *Bevezetésben*, az első oldalon az utolsó bekezdés egyik birtokos személyjele: „a kisebbségek fontos eredményeket tudtak felmutatni: a tényleges csoportta szerveződésében” (7. o.), acárcsak hátrébb, a kötetben is: „a társadalmi kapcsolatok hálózatával sűrűn átszőtt csoportjává vált” (140. o., lent, kiemelések tőlem) – gondolom a helyi közösségnek, azonban erre nincs utalás a mondatban. Az alábbi mondatban nem egyezik az alany és az állítmány száma: „Ennek „szabályai” mindkét (több) etnikum által meghatározott és befolyásolt.” (88. o., utolsó bekezdés) A román törvény szövegében mindvégig 1998 szerepel, a lábjegyzetben 1988. (434. o.)

Mindezek ellenére és mindezekkel együtt, úgy érzem, apró hibáitól eltekintve az MTAKI első évkönyve hasznos olvasmányoknak bizonyulhat, és az olvasó nem marad kellemetlen szájízzel olvasta után. Remélem, és ehhez az intézet munkatársainak csak jókat tudok kívánni, a következő évkönyv legalább ilyen, ha nem jobb minőséget hoz majd.

Szabó Árpád Töhötöm